

գիւղացիները, նրանք նոյնպէս հաւատացած են, որ Պարբօտն ու ընկերները չեն կարող բարձրանալ Մասիսի գագաթը, բայց այդ մարդկանց փորձը չի յուղում նրանց. «Մեր ինչ պէտքն է», ասում են նրանք, «Մերն է ստանալ մեր օրավարձը»:

Ինչ վերաբերում է այն մեղմ բերկրութեան, այն սքանչալիքն է, որ գիտնականներն և ուսումնածարաւ երիտասարդները զգում են Մասիսի գագաթը բարձրանալուց յետոյ, այդ էլ շատ քիչ է բանաստեղծական բան, պօէմա յօրինու համար:

Պէտք է ասել, որ պ. Մանուէլեանի ոտանաւորը սիրուն է ու կոկ:

S. 8.

31) Lily Braun: „Die Frauenfrage; ihre geschichtliche Entwicklung und ihre wirtschaftliche Seite“. Leipzig. Վիանայ հարցը. նրա պատմական զարգացումը և տնտեսական կողմերը, Լիլի Բրաունի:

Առհասարակ շատ է խօսւում, գրւում կանանց ազատագրութեան խնդրի մասին: Սակայն այդ խնդրին նուիրւած բուն քննադատութիւնը վկայում է, որ իսկապէս դեռ շատ աղքատ է կանանց հարցի գիտնական գրականութիւնը: Մինչև 70-ական թուականի վերջերը բնաւ գոյութիւն չեն ունեցել այնպիսի ուսումնասիրութիւններ, որոնք կարողանային պատմական գիտողութիւններով, իրական փաստերով և զուտ գիտնական հիմունքներով ապացուցանել կանանց էմանսիպացիայի բնական անհրաժեշտութիւնը, պարզաբանել այդ խնդրի գոյութեան և առաջագէ՞մ ընթացքի նշանակութիւնը: Իսկ 70-ական թուականի վերջերից սկսած արդէն, երբ գերմանացի հռչակաւոր գործիչ և նշանաւոր հոետոր Աւգուստ Բէքլը իր տաղանդաւոր գրութեամբ (*) ասպարէզ իջաւ, այն ժամանակ միայն հրապարակից անյայտացան բոլոր վերացական ֆրազներն ու մարդասիրական ջերմ ջանկութիւնները և «կանանց հարց» ասածը իր ամբողջութեամբ ստացաւ գիտնական որոշ բանաձև: Բէքլի աշխատութիւնը իր ժամանակին մեծ իրաւանցում, պաշտօն առաջացրեց պահպանողական բանակի մէջ. կարճ միջոցում նրա գիրքը թարգմանուեց եւրոպական բոլոր յայտնի լեզուներով:

*) „Die Frau und der Sozialismus. Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft“. (Վինը և սօցիալիզմը. Կինը անցեալում, ներկայում և ապագայում): Հրատ. 1879 թ., մինչև օրս արժանացել է իններորդ տպագրութեան:

«Կանանց հարցի գիտնական պարզաբանութիւնը—ասում է Բրեալաւի համալսարանի պրօֆէսոր յայտնի տնտեսագէտ Վերներ Զամբարտը,—հնարաւոր է միայն մի ճանապարհով պատմական-տնտեսական վերլուծութեամբ: Կանանց հարցը,—չարունակում է նա,—ինքն իրան մի կուլտուրական պրօբլեմ է, հիմնուած սօցիալական ֆեեմինի վրայ, իսկ սօցիալական ֆեմինիստները կարելի է ուրիշ ոչ մի կերպ, բայց եթէ տնտեսական երեւոյթներն պատճառակցական յարաբերութեամբ հասկանալ: Այն մեծ գիտնական ծառայութիւնը ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս է կանանց շարժումը իր ամբողջ արմատով հիմնուել սօցիալական հողի վրայ, և թէ նրա առաջնադաս ընթացքը ինչպիսի անմիջական կախում ունի պատմական—տնտեսական պայմանների զարգացումից,—անկասկած և անուրանալի կերպով ցոյց է տուել առաջին անգամ Բէքելը («Zeit», Wien, 1902 թ.):»

Նոյն Զամբարտի հատու գրիչն ուսուր կշիռն է, որ մեծ գովասանքով ցոյց տուաւ տիկին Լիլի Բրաունի այս նոր լոյս տեսած աշխատութեան գիտնական արժանաւորութիւնը և Բէքելի գրուածքից յետոյ երկրորդ տեղը տուեց նրան:

Տիկին Լիլի Բրաուն միայն այդ գրքով չէ յայտնի գերմանական ընթերցող հասարակութեան: Նա ամբողջ Գերմանիայի կանանց շարժման ամենազլխաւոր պարագլուխներից մէկն է և ունեցել է երկար տարիների ընթացքում իր ահագին ազդեցութեամբ և զրաւոր ու բանաւոր տաք պրօպագանդայով պատկառելի գործունէութիւն:

Մենք կանգ կ'առնենք գլխաւորապէս այս աշխատութեան երկու նշանաւոր կէտերի վրայ, որոնք ամբողջ գրուածքի ուղին ու ծուծն են կազմում. նախ այն հետաքրքիր նկարագրութիւնների վրայ, որ տիկին հեղինակը սրտաշարժ գոյներով պատկերացնում է ընթերցողի առջև, որպէս իրական կեանքի ճշգրիտ վերարտադրութիւն և ապա կ'անշնենք նրա դատողութիւններին և վճիռներին:

«Կանանց հարցը» վերնագրով այս աշխատութիւնը, բացի նրանից, որ ընթերցողին տալիս է թարմ մտքերի, առողջ դատողութիւնների և նորանոր գաղափարների հարուստ պաշար, այլև վերին աստիճանի հետաքրքիր է, իբրև կենդանի կեանքի բազմաձև երեւոյթների, դառն իրողութիւնների մի, եթէ կարելի է այսպէս ասել, լիակատար պատկերահանգէս: Իրաւ, երկար տարիների անդուլ աշխատանք, սուր, հետամուտ գիտողութիւններ են հարկաւոր ուսումնասիրելու համար կեանքի այն ամբողջ տրագիզմը, ուր կանայի սեռը իր այս կամ այն

գործով հանդէս է գալիս ձեր առաջ, Մի կարմիր թել առաջ-նորդում է ընթերցողին դէպի կեանքի հազար ու մի շերտեր և դիտել տալիս այն բազմագունի տիպերը, այն սրտածմլիկ, զարհուրելի տեսարանները, ուր դիւրահոշակ հերոսուհին կանացի սեռն է, այդ բազմաշարժար զոհը, իր տարբեր կոչման ու հասակի մէջ:

Ձեր առջև բացւում են սօցիալական ծայրայեղ կոնտրաստ խաւեր, ուր մի կողմում տիրում է փափկութիւն, հրապոյր, փառահեղ կոմֆորտներ, վայելք, յղիութիւն ծայրայեղ աստիճանի, իսկ միւս կողմում իշխում է դաժան աղքատութիւնը, որի մէջ լողում են շար, քամուած ու մղուած դէմքեր, դառն վշտերի, բիւրաւոր ցաւերի մի անկող ուկիւն. Մի տեղ դատարկապարտ, անգործ կինը չըջապատուած անսահման բարիքներով ծառայում է արական սեռի ձեռքին որպէս մի «տիկնիկ», քաղցր ու երանական բոպէներ պատճառող մի համով հոտով լի գործիք, իսկ մի այլ մատախապատ տեղ, կին ասածդ աշխատանքի անծայր սահմանում մի բեռնակիր կենդանի է, տնտեսական հոգսերով, գոյութեան կռուով լարուած մի ճակատագրական զոհ: Աւելին ասենք: Սանդուղքի վերին բևեռում՝ շքեղաշուք պալատներում, տեսնում էք բիւրոկրատիայի, արիստոկրատիայի և բուրժուազիայի կանանց սեռը ականակուռ զարդարանքների, բեհեզեայ հագուստի մէջ թաղուած, իսկ ներքին բևեռում՝ խոնաւ ու մթապատ վայրում, նկատում էք վիթխարի քանակով բանւորուհիների, սպասաւորուհիների տիւրը, լաւահառաջ դէմքեր, խաւար նկուղիներում բռնազրօսիկ քմահաճութեան, անասնական կրքերի ենթակայ զոհեր և այլն և այլն: «Ո՛հ, որքան բարձր է արևելքը—կարծէք դուրս է թըռչում ձեր բերնից մի այսպիսի միամիտ խոստովանութիւն,—այնտեղ անկարելի է տեսնել սօցիալական կեանքի այս օրինակ սուր, սար ու ձորի տարբերութիւն ունեցող հակասութիւններ, թէև ձիշտ է այնտեղ կինը անհամեմատ ստրուկ է և ճնշուած»:

Նւ այդ սրտաշարժ տեսարանները, իրականութեան այդ խաւար օբիեկտը տրկին հեղինակը այնպիսի սառն ու լուրջ դիտողութիւններով է ձեր առջև պատկերացնում, որ կարծէք լռելիայն ուզում է հասկացնել թէ զարմանալու ոչինչ չկայ, ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, դա ժամանակի բերմունք է:

Տիկին Լիլի Բրաուն բաւական ընդարձակ ակնարկ է ձգում կանանց սեռի պատմական անցեալի վրայ և նրա ունեցած յարաբերութիւնների յաջորդական փոփոխութիւնները

հասցնում մինչև ներկայ բէժիմը, Նա ծանրանում է երեք զբլ-
խաւոր կէտերի վրայ:

I. Կանանց սեռի փոխադարձ յարաբերութիւնները սօց-
կեանքում: Նա յոյց է տալիս, որ կանանց սեռի ընդհանուր սօ-
ցիալական յարաբերութիւնը ոչ միայն սուր չէ եղել պատմա-
կան անցեալում, այլ և գրեթէ գոյութիւն չէ ունեցել, ընդհան-
րապէս, կանգնած է եղել կոչման և դասակարգային շահերի
համահաւասար մակերևոյթի վրայ: Տարբերութեան միակ սահ-
մանը հարուստ և աղքատ դրութեան մէջ է եղել, և սօցիալա-
կան կոլւր պատմական բոլոր յայտնի շրջաններում, տեղի է
ունեցել միայն արական սեռի սահմանում: Կինը թէ բարձր և
թէ ցածր աստիճանի վրայ, չէ ունեցել իրաւական, հրապարա-
կական որեւէ կոչում, որպէս առանձին դասակարգ նա չէ ունե-
ցել ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթական խնդիրներում
որևէ շահ, ինտերես: Իսկ այսօր կանքը բոլորովին այլ պատ-
կեր ունի: Ինքուստրիայի ներկայ շրջանը զբօշմն է մասսայի
կանանց սեռի ճակատին մի մշտական, յարասն կոչում և զբա-
նով ահագին անդունդ փորել կանանց բարձր ու ցածր դասա-
կարգերի մէջ: Այժմ աշխատող, ժողովրդական հարստութիւն
արտադրող կինը՝ բանւորուհին, մի բնական զրդումով մղւում
է կոռւի այն ընդհանուր դաշտը, ուր ինքը դարեր շարունակ
բացակայ էր:

II. Կնոջ յարաբերութիւնը սոցետական կեանքի նկատմամբ:
Պատմական անցեալում կնոջ դերը խիստ պարզ ու որոշ էր:
Նա աշխատանքի մի սահմանափակ շրջան ունէր՝ տունն ու
սնուլին տնտեսութիւնը, երեսայ պահել, պահպանելը: Նա բո-
լորովին գործ չունէր զբոս աշխարհի հետ, կատարելապէս են-
թարկուած էր տղամարդուն, և ընդհանրապէս կին սեռը արա-
կան սեռից վայելում էր ոչ աւելի, քան մի ընտանեկան կեն-
դանու յարգ ու արժանիք: Սակայն անդառնալի անցան այդ ժա-
մանակները, ժամանակի հետ փոխուեցին տիրապետող պայ-
մանները, երբ նոր դարը իր բոլոր նուաճումներով վրայ հասաւ:
Մի անասելի յեղափոխութեան ենթարկուեց մարդկային ընդ-
հանուր կեանքի կազմակերպութիւնը, երբ նոր դարու մտաւոր
արշաւանքը մի կողմից, անտեսական բարեշրջումները միւս
կողմից իրանց ներգործական կնիքը դրոշմեցին ժամանակի ոգու,
նրա բազմաբովանդակ պահանջների վրայ: Փոխուեց իրերի ար-
տադրութեան եղանակը, մարդկային կեանքի տնտեսութիւնը և,
իբրև բնական հետեանք, փոխուեցին նաև սօցիալական կեանքի
այլ պայմանները: Կինը ցնցուեց, մի սթափեցնող մղում արթ-
նացրեց նրան դարաւոր քնածութիւնից, նրա միտքը վերածը-

նուեւր սկսեց, Սակայն այդ չէր զլխաւորը, այլ ախ, որ նա դուրս նետուեց իւր մեխուած փակուածութիւնից դէպի հրապարակ, Վիթխարի մեքենաները, տեխնիկական ինդուստրիայի կատարելատիպ զարգացումը՝ կանանց սեռին առաջարկեցին աշխատանքի լայնարձակ ասպարէզ, Կինը տղամարդու նման հրապարակի վրայ վաճառքի հանեց իր ֆիզիկական ոյժը: Կինը սկսեց դրականապէս դեր խաղալ ժողովրդական տնտեսութեան խնդրում: Նա դարձաւ մի առանձին դասակարգ իր յատուկ շահերով, ձգտումներով և այլն:

III. Կնոջ յարաբերութիւնը տղամարդու նկատմամբ: Տիկին Լիլի Բրաուն այս կէտը համարում է որպէս մի հետևողական եզրակացութիւն երկրորդ կարգի յարաբերութեան: Այսինքն պատմական անցեալում կինը կատարելապէս ենթակայ լինելով տղամարդուն, իր անհատական կեանքի ապահովութիւնը, իր ամբողջ գոյութիւնը թողնուած էր նրա կամքին, հետևապէս և փոխադարձ յարաբերութեան եղանակի մասին խօսք լինել չէր կարող: Իսկ նորագոյն դարուց սկսած, յանձինս կնոջ և տղամարդու պէտք է նկատել երկու տարբեր մեծութիւններ, տնտեսական ասպարիզում իրար հանդէպ կանգնած մրցող ոյժեր: Հետևապէս և սօցիալական յարաբերութեան տեսակէտից նրանք անհրաժեշտօրէն ներկայանում են երկու հակամարտ դասակարգեր:

Ահա այսպէս է պատկերացնում տիկին հեղինակը կնոջ յարաբերութիւնների պատմական զարգացումը, հիմնուած զուտ մատերիալիստական պրինցիպների վրայ:

Անցնենք կանանց շարժման բուն խնդրին:

Տիկին Լիլի Բրաուն կանանց ներկայ ընդհանուր շարժումը բաժանում է երկու կուսակցութեան. քաղաքացիական կանանց շարժում (bürgerliche Frauenbewegung) և պրօլետարիական կանանց շարժում (proletarische Frauenbewegung): Առաջին շարժումը աւելի հին է, քան երկրորդը: Պրօլետարիական կանանց շարժումը իր ծագմամբ պարտական է սօցիալական ընդհանուր շարժման, ընկերավարական նորագոյն գիտնական պրինցիպներին: Այժմ արդէն, կանանց շարժման այդ վերջին տեսակը առաջ է ընթանում պրօլետարիական ընդհանուր կուսակցութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած:

Այստեղ ևս հանդիպում ենք համեմատական կէտերի, որ տիկին հեղինակը առաջ է բերում կանանց երկու կարգի շարժումների մէջ: Ընդհանուր հոսանքի երկու տարբեր չրջաններում գտնում ենք երեւոյթներ, ծագած տարբեր հիմունքներից: Մինչդեռ քաղաքացիական կանանց շարժումը ձգտում է կուլ-

տուրացիան խնդիրները սահմանում դրական մասնակցութիւն, ձայն ունենալ, իսկ պրօլետարիական կանանց շարժումը կըռուում է կեանքի խնդրի համար: Առաջինը աշխատանք է պահանջում, գործունէութեան ասպարէզ է որոնում, իսկ երկրորդը, ընդհակառակը, կուռում է ծանր աշխատանքի, երկարատև զբաղմունքի, պէմ: Առաջին շարժումը վարում են ապահովուած, հասուն խմբեր, իսկ երկրորդը՝ սարսափելի չքաւորութեան, զբրկանքների ենթակայ կանայքի մասան:

Սակայն երկու կուսակցութիւնների այս տարբեր երկւոյթները յարգելի տիկինը չի նկատում որպէս ներհակ մեծութիւններ, սկզբունքի հակասութիւններ, այլ լսկ սօցիալական դրութեան արդասիք և ուրիշ ոչինչ: Հիմնական կորիզը, երկու շարժումների վախճանական կամ հեռաւոր նպատակը միևնոյնն է, նրանց առաջնորդող դրօշակը միևնոյն վերտառութիւնն է կրում. «Լիւր տիրապետող կարգերի դէմ, ձգտել դէպի ազատութիւն» և այլն:

Ինքը, տիկին Լիլի Բրաուն, պատկանում է երկրորդ կուսակցութեան և համարում է առաջնակարգ պարագլուխներից մէկը: Նա սուր լօգիկայով և զարմանալի պարզութեամբ բացատրում է պրօլետարիական կանանց շարժման գերազանց առաւելութիւնը, առաջնակարգ նշանակութիւնը ներկայ պայմաններում, որի բարեյաջող լուծումից է կախուած և քաղաքացիական կանանց կամ առհասարակ կանանց շարժման յաղթութիւնը, այլապէս՝ երբեք: Աւելին ասենք, Գիտական տեսակէտի ըմբռմամբ, տիկին հեղինակը հասկանում է միայն մի շարժում, այսինքն կանանց պրօլետարիական շարժում, որ ամուր հող ունի իր օտքի տակ, զինուած է զօրեղ արգումներտներով և կազմում է կուսակցական մի որոշ կազմակերպութիւն:

Ո՞րն է կանանց շարժման հիմնական աղբիւրը, — այդ հարցի պատասխանն է, որ կազմում է տիկին Լիլի Բրաունի աշխատութեան իսկական փայլը:

Հասարակական կեանքի վերակազմութեան հիմնական կուռանները կուտակուում են հասարակական կեանքի պայմանների մէջ: Իսկ հասարակական կեանքի պայմանների կենտրոնական մասը գրաւում է տնտեսական կեանքի բարդ պրօբլեմը: Տնտեսական կեանքի այս կամ այն դրութիւնը, մարդկային կեանքի որ և է շրջանում, բնականաբար կախուած է իրերի արտադրութեան եղանակից, միջոցներից: Տնտեսական կեանքի պատմութիւնը ամենահիմնական մասն է կազմում մարդկային

ընկերութեան ընդհանուր քաղաքակրթութեան պատմութեան, որովհետեւ տնտեսական կեանքի բարօրութեան վրայ է հիմնուած մարդկային ընդհանուր կուլտուրական առաջընթացութիւնը: Եթէ այդ այդպէս է, եթէ մի անգամ ընդմիջտ հաշտում ենք այն մտքի հետ, որ տնտեսական կեանքի յաջող կամ անաջող ընթացքը անմիջական, զօրեղ և փոփոխիչ ներգործութիւն ունի մարդկային կեանքի ընդհանուր օրգանիզմի վրայ, ապա ուրեմն պէտք է որ տնտեսական կեանքի գործօնները ընդհանուր կուլտուրական գործօն համարուելու արտօնութիւն ունենան: Եթէ, օրինակի համար, այսօր կապիտալիստի գործարաններում բանուորի հետ միասին քրտինք է թափում և՛ բանուորուն, կամ ուրիշ խօսքով, եթէ այսօր կրնը ճակատ առ ճակատ տնտեսական կեանքի լայնարձակ ասպարէզում աշխատաւոր ոյժ, դրական ֆակտոր է համարում, ապա ուրեմն պէտք է ընտանիք և տրամաբանական անհրաժեշտ եզրակացութեամբ ընդունել, որ նոյն այդ կրնը իրաւունք ունի մարդկային ընկերական-հասարակական բոլոր խնդիրներում, ընթացիկ կեանքում, ձայն ու մասնակցութիւն ունենալու:

Իրաւ, թրեւեւ դժուար կը լինէր կոռել այսօր տիրող այն հին հասկացողութեան դէմ՝ որ պնդում է, թէ կրնը չը պէտք է իր ընտանի կոչումից դուրս գայ, որ նա պէտք է լաւ մայր ու տնտեսուհի լինի և այլն, եթէ կրնը մնացած լինէր իր պատմական նախնի շրջագծի մէջ, եթէ նա միշտ և յաւիտ մի կրաւորական և տղամարդուն ենթակայ մարմին մնացած լինէր: Սակայն ինչպէս տեսնում ենք իրերի դրութիւնը այլ գոյն ունի, կրնը վաղուց է դուրս եկել իր ստրկական ենթակայութիւնից, նա այժմ դրական ոյժ է, կոռուող, մրցող հակառակորդ, հետեւապէս պահպանողական հայեացքը անգործ է միշտ միևնոյն տեսակէտի վրայ մեխուած մնալու: Կրնը հասկացել է արդէն իրերի ընթացքը, նա ցանկանում է իրաւագործ անհատականութիւն, ազատ ու անկախ մարդ, բարեկիրթ անձնաւորութիւն դառնալ, ահա թէ որն է նրա դաւանանքի նշանաբանը:

Ահա թէ որտեղ է որոնում տիկին Լիլի Բրաուն կանանց խնդրի հիմնական արմատը: Իսկ թէ ինչ հողի վրայ և ինչ ծրագրով պիտի առաջ ընթանայ կանանց կռուի պրօցեսը, այդ ատթիւ նա առաջ է բերում զօրեղ հիմունքներ:

Կանանց խնդիրը ծնունդ առնելով սօցիալական հողի վրայ, պէտք է նաև իր լուծումը ստանայ նոյն սահմանում: Եւ որովհետև նրա կռուի հիմնական սաղմը ծագում է ներկայ ընդհ.

սօցիալական կռուի աղբիւրից, ուստի և կանանց խնդիրը իր կռուի ընթացքում չը պէտք է վրիպէ ընդհանուր շարժման հիմնական սկզբունքից. կանանց աշխատանքի ներկայ սահմանը, իրաւ, միակողմանի ընաւորութիւն ունի: Կնոջ մուտքը ինդուստրիայի բազմազան ճիւղերում, գործարաններում, խանութներում, դերասնեակներում, դպրոցներում արդէն մի սովորական երեւոյթ է օրինական ոյժ է ստացել: Սակայն մարգկալին ընկերութեան ընդհանուր հանդիսարանում դեռ քանի-քանի ասպարէզներ կան, ուր կինը իրաւագորութիւնից զուրկ է, պաշտօն վարելու արտօնութիւն չունի: Այս վերջին հանգամանքն արդէն ժամանակի խնդիր է, և պէտք է իրականացած գրութիւն նկատել միայն այն յաղթութիւնից յետոյ, որ կինը ձեռք կը բերէ նախ սօցիալական հողի վրայ: Պէտք է նախ և առաջ ձեռք բերել կանանց իրաւունքների համար օրինական հող՝ ձայնակցել, անդամակցել քաղաքական-վարչական բարձր կազմակերպութեան և այդ միջոցով ներգործել օրինական ոյժի վերին սանկցիայի վրայ: Իսկ այդ անել կարող է միայն այն դասակարգը, որը ամուր յենարան ունի, զօրեղ հիմունքներով է զինուած. այդպէս է և կանանց պրօլետարիատ դասակարգը: Նրանք է կռուի ասպարէզը, նա է իսկական զրօշակակիրը և նրա յաղթութեամբ պիտի լուծուի առհասարակ կանանց էմանսիպացիայի կնճռոտ պրօբլեմը:

Ապագայ այն կին անհատը, որին տիկին Լիլի Բրաուն պատկերացնում է իր աշխատութեան վերջում, ներկայացնում է գերազանց յատկութիւններից մարմնացած մի տիպ, որ պիտի փայլէ իրրեւ կիրք ու խելացի մայր, բարեխիղն կոչման տէր մարդ և հուսալի «femme»:

Բ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Ց Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Էմինեան Ազգադրական Ժողովածու, հատոր Գ. Թուրքերէն է փոխադրեալ բառեր հայերէնի մէջ. գրեց Հր. Աճառեան. Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, գինն է 1 ռ. 50 կ.:

- 2) Հր. Աճառեան, Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառաբանութեան, քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, 1901 թ.:
- 3) Տեղեկագիր համարատուութեան և Ս. Մեսրոպեան և Բ. Հոփիսիմեան ազգ. երկեսն վարժարանաց հոգաբարձութեան, 1901—1902 տարեշրջանի. Բուսճուք:
- 4) Հայոց նոր վկաները, երկու հատոր, կազմեցին Յ. Մանանդեան և Հ. Աճառեան, Վաղարշապատ, 1902 թ., երկու հատորի զինն է 1 ռ.: